

บทสรุป

ตำแหน่ง สมุหพระกลาโหม เป็นตำแหน่ง อัครมหาเสนาบดีที่สำคัญตำแหน่งหนึ่งในระบบการปกครองของไทยแต่โบราณ ก่อนการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตำแหน่งนี้ตั้งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991 - 2031) เมื่อทำร้อยกว่าปีมาแล้ว

ในระยะแรก สมุหพระกลาโหมทำหน้าที่เป็นหัวหน้าข้าราชการฝ่ายทหาร ดูแลรับผิดชอบกิจการฝ่ายทหารทั้งในราชอาณาจักรและหัวเมือง คู่กับสมุหนายก ซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือน ดูแลกิจการพลเรือนในทุกหัวเมือง ภารกิจของสมุหพระกลาโหมในระยะนี้ จึงได้แก่การบังคับบัญชากรมฝ่ายทหารทั้งหลาย การดูแลรักษาเครื่องสรรพาวุธและกองเรือ ตลอดจนคุมบัญชีแลกเปลี่ยนฝ่ายทหาร เมื่อยามเกิดศึกสงคราม มีหน้าที่จัดเตรียมกองทัพ จัดหาอาวุธยุทโธปกรณ์ยานพาหนะ และสร้างป้อมค่ายซุกคูคลองตามแต่ที่จำเป็น

เนื่องจากมีหน้าที่รับผิดชอบในด้านการทหารดังกล่าวนี้ ผู้ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมจึงนับเป็นขุนนางที่มีอำนาจมากคนหนึ่ง ในรัชกาลสมเด็จพระยอดฟ้า (พ.ศ. 2089 - 2091) และปลายสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2163 - 2171) สมุหพระกลาโหมเริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญทางการเมืองภายในราชสำนักในเรื่องการสืบราชสมบัติ ในสมัยสมเด็จพระเชษฐาธิราช (พ.ศ. 2171 - 2173) สมุหพระกลาโหมมีอิทธิพลมากถึงกับสามารถถอดถอนและแต่งตั้งพระเจ้าแผ่นดินได้ จนในที่สุดสมุหพระกลาโหมผู้นั้นก็ได้ขึ้นทรงราชสมบัติเสียเอง

ความสำเร็จของสมุหพระกลาโหมผู้นี้ ซึ่งต่อมาได้ช่วยราชย์ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แสดงให้เห็นว่า สมุหพระกลาโหมเป็นตำแหน่งที่มีอำนาจมาก เมื่อใดก็ตามที่ผู้ดำรงตำแหน่งนี้เป็นผู้มีความสามารถ ฉลาดหลักแหลมเป็นพิเศษ

และมีความทะเยอทยานทางการเมืองสูง ก็อาจจะใช้อำนาจหน้าที่ที่มีอยู่นั้นให้เป็นประโยชน์
แสวงหาหนทาง ไปสู่การครองอำนาจสูงสุดได้

ความหวาดระแวงภัยจากสมุหพระกลาโหม น่าจะมีส่วนทำให้พระเจ้าแผ่นดิน
อยู่ชยาในสมัยหลัง ทรงเปลี่ยนแปลงอำนาจหน้าที่ของ สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกใหม่
การเปลี่ยนแปลงนี้ประมาณว่าเกิดขึ้นในเวลาระหว่าง รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
(พ.ศ. 2173 - 2198) และรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. 2231 - 2246)

การแบ่งปันหน้าที่ใหม่ยืมน ขตพื้นที่การปกครองเป็นเครื่องกำหนด โดยแบ่ง
หัวเมืองทั้งหมดออกเป็นฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ สมุหพระกลาโหมรับผิดชอบกิจการทั้งทหาร
และพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายใต้ ส่วนสมุหนายกบังคับบัญชาการทหารและพลเรือนในหัว
เมืองฝ่ายเหนือ เป็นการถ่วงดุลย์อำนาจไม่ให้กรมทหาเสนาบดีมีอำนาจมากกว่ากัน
หลังจากนั้นไม่ปรากฏว่ามีสมุหพระกลาโหมคนใดมีอำนาจและอิทธิพลเท่าเทียมสมุหพระ
กลาโหมเมื่อครั้ง รัชกาลสมเด็จพระเชษฐาธิราชอีกเลย

นอกจากนี้ในคอนปลายกรุงศรีอยุธยา อำนาจหน้าที่ด้านการปกครองหัวเมือง
ภาคใต้ ยังถูกโอนให้โกษาธิบดี เสนาบดีกรมพระคลังอีกด้วย อำนาจสมุหพระกลาโหม
ในคอนปลายกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี จึงเหลืออยู่แต่การดูแลรักษากองเรือและ
เครื่องสรรพาวุธ และว่าการศาลอาญานอก ส่วนการบังคับบัญชากรมฝ่ายทหารใน
ราชธานีคงจะเป็นไปแต่เพียงทาง ๆ ผู้ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมในช่วงนี้จึงไม่มี
บทบาทสำคัญแต่อย่างใด

ฐานะของสมุหพระกลาโหมกลับมีความสำคัญยิ่งขึ้นอีกในสมัยรัตนโกสินทร์
เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรง โอนหัว เมืองภาคใต้ส่วนใหญ่คืนให้สมุห-
พระกลาโหม อำนาจหน้าที่ของ สมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์ ระยะเวลาแรกคล้าย
คลึงกับสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ ใต้ปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้และประเทศราช ควบคุมดูแล
ไพร่ในหัวเมืองเหล่านั้น ดูแลรักษากองเรือและเครื่องสรรพาวุธ ว่าการศาลอาญา

ในราชธานี และบังคับกรมฝ่ายทหารอย่างต่าง ๆ อย่างไรก็ตามเมื่อเวลาผ่านไป ได้มีการเปลี่ยนแปลงในด้านรายละเอียดของหน้าที่การงานเหล่านี้ ซึ่งล้วนแต่เป็นการเพิ่มพูนอำนาจของ สมุหพระกลาโหมทั้งสิ้น

ด้านการทหาร ในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม มีโอกาสจัดตั้งกองทหารฝึกหัดแบบตะวันตกไว้ในมณฑลพิษณุโลก มีกำลังทหารที่มีประสิทธิภาพ เป็นของตนเอง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 กรมฝ่ายทหารก็เข้ามาอยู่ในมณฑลพิษณุโลกของ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหมอย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้น

ด้านการปกครอง แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะทรงเหลือหัวเมืองบนปากอ่าวไทย 9 เมือง ให้เจ้าพระยาพระคลัง โฆษณาธิปไตยปกครองก็ตาม แต่ดินแดนที่อยู่ภายใต้การดูแลของ สมุหพระกลาโหมในสมัยนี้ก็กว้างขวางกว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากกินอาณาบริเวณลงไปถึงไทรบุรี กลันตัน และตรังกานู บนแหลมมลายูด้วย

ในชั้นต้น สมุหพระกลาโหมยังไม่สามารถดูแลปกครองหัวเมืองชั้นนอกและประเทศราชได้อย่างทั่วถึง แต่ภายหลังตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา สามารถดูแลหัวเมืองเหล่านั้นได้อย่างใกล้ชิดกว่าแต่ก่อน ในสมัยรัชกาลที่ 4 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมมีอำนาจในการตั้งกรมการหัวเมืองเพิ่มขึ้นจากเดิมอีกหลายตำแหน่ง เช่น ยกกระบัตร พล และมหาดไทย แทนที่เสนาบดีและขุนนางอื่น ๆ ในราชธานี ในสมัยรัชกาลที่ 5 เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ สมุหพระกลาโหมสามารถส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ออกไปประจำ ณ หัวเมืองชั้นนอก ควบคุมดูแลให้หัวเมืองและประเทศราชปฏิบัติตามนโยบายของส่วนกลางได้อย่างใกล้ชิด

การควบคุมไพร่นั้น นอกจากหน้าที่ตั้งเดิมคือ ควบคุมบัญชีเลิกไพร่ในหัวเมืองฝ่ายใต้ การเกณฑ์ราชการและเก็บส่วยแล้ว ตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 3 สมุหพระกลาโหม เป็นผู้รับผิดชอบในการทำบัญชีเลิกไพร่ในหัวเมืองฝ่ายใต้แล้วส่งมาโดยตลอด โดยที่กรมพระสุรัสวดีมิได้เข้ามายุ่งเกี่ยวกับ การ ค่ายเลย

อำนาจหน้าที่ของ สมุหพระกลาโหมที่ได้รับเพิ่มขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ก็อำนาจการชำระคดีความที่เกิดในหัวเมืองในการปกครอง และการจัดการภาษีอากรผูกขาดหลายประเภท

ในสมัยรัชกาลที่ 4 เจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์ มีอำนาจชำระคดีความที่เกิดในหัวเมืองฝ่ายใต้ ทั้งคดีความอุทธรณ์ว่ากระลาการไม่ยุติธรรม ความแพ่ง และความนครบาล แต่ยังคงต้องส่งคดีให้ลูกขุนพิจารณาตัดสิน ภายหลังในตอนกลางรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีมีอำนาจตัดสินความราษฎรในกระทรวงของตนได้ ยกเว้นความที่ต้องลงโทษถึงประหารชีวิต เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ก็ได้อำนาจตัดสินคดีเช่นนั้นด้วยเช่นกัน

หน้าที่ด้านการจัดการภาษีอากรผูกขาดหลายประเภท ก็เริ่มมีขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขั้นต้นให้เอกชนผูกขาดไปทำหรือจัดเก็บ ต่อมาในตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีภาษีอากรหลายชนิดที่สมุหพระกลาโหมรับจัดทำเป็นภาษีอากรผูกขาดของรัฐบาลเอง การได้อำนาจหน้าที่นี้ส่งเสริมให้สมุหพระกลาโหมมีฐานอำนาจทาง เศรษฐกิจมั่นคง

จะเห็นได้ว่าฐานะหน้าที่ของ สมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์ค่อย ๆ มีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะการเพิ่มพูนอำนาจขึ้นเป็นลำดับ โดยเริ่มตั้งแต่เมื่อเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ใ้ว่าที่สมุหพระกลาโหมในตอนกลางรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงจุดสูงสุดในสมัยเจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์ (ช่วง บุนนาค) สมุหพระกลาโหมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากเจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์จะมีอำนาจสิทธิขาดในตำแหน่งของท่านนี้แล้ว ยังมีฐานเป็นประหนึ่ง "ปรียะมิต์เตอ" ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย

ในระยะที่อำนาจหน้าที่เพิ่มขึ้นเป็นลำดับนั้น สมุหพระกลาโหมในช่วงนี้ได้มีบทบาทสำคัญทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม นอกจากอำนาจหน้าที่ตามตำแหน่ง สมุหพระกลาโหมจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม และเจ้าพระยาตรีสุริยวงษ์มีบทบาทสำคัญแล้ว บุคลิกภาพ ความสามารถ พื้นฐานทาง

แถมธุรกิจสังคม รวมทั้งสถานการณ์แวดล้อมทั้งภายในและภายนอกที่เอื้ออำนวย ก็เป็นปัจจัยประกอบสำคัญที่ส่งเสริมความยิ่งใหญ่ของ สมุหพระกลาโหมทั้งสองพระองค์ด้วย

บทบาทสำคัญที่สุดของเจ้าพระยาพระคลังฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ คือการ "ตั้งเจ้าแผ่นดิน" ในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 และสมัยรัชกาลที่ 4 และความสำเร็จในการสืบทอดตำแหน่ง สมุหพระกลาโหมให้แก่ภรรยาของตน ชูนางในตระกูลขุนนางได้เป็น สมุหพระกลาโหมต่อเนื่องกันถึง 3 คน ตั้งแต่ พ.ศ. 2373 - 2430 รวมเวลาดัง 57 ปี การสืบทอดตำแหน่งที่สำคัญนี้ยังผลให้ตระกูลขุนนางเป็นตระกูลขุนนางที่ทรงอิทธิพลที่สุดในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นจนถึง ตอนกลาง รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หลังจากสมัยของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แล้ว ปรากฏว่าเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์และเจ้าพระยาพลเทพที่สมุหพระกลาโหมสองท่านสุดท้ายไม่ได้มีอำนาจอิทธิพลและบทบาทสำคัญเท่าสมุหพระกลาโหมสองท่านก่อน ในสมัยหลังนี้ อำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาโหมถูกลิดรอนโอนโยกย้ายไปยังกรมอื่น ๆ เป็นลำดับไป ไม่ว่าจะเป็นการทหาร การลาป่าอากรผูกขาด และการศาล จนในที่สุดใน พ.ศ. 2435 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินให้สมกับยุคสมัยและความเจริญของบ้านเมือง โดยทรงจัดตั้งกระทรวงต่าง ๆ 12 กระทรวง แทนกรมแบบเก่า นั้นตำแหน่งสมุหพระกลาโหมก็ถูกยกเลิกไป เป็นอันสิ้นสุดตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีที่มีมาแต่ช้านาน

การศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับอำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ เป็นความพยายามที่จะทำความเข้าใจระเบียบวิธีการบริหารราชการแผ่นดินในสมัยโบราณ ตลอดจนบทบาทของขุนนางผู้ดำรงตำแหน่งนี้ที่มีต่อการเมืองการปกครอง แกรงธุรกิจและสังคมของไทยในยุคนั้น อย่างไรก็ตามผลจากการค้นคว้ายังเป็นเพียงความรู้เกี่ยวกับตำแหน่งบริหารที่สำคัญเพียงตำแหน่งเดียว ซึ่งในความเป็นจริงนั้นยังมีตำแหน่งที่สำคัญในระบบการบริหารของไทยสมัยก่อนอีก 2 ตำแหน่ง คือ สมุหนายก และโกษาธิบดี เพราะฉะนั้นจึงน่าจะมีการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับตำแหน่งทั้งสองนี้ต่อไป

เพื่อเปรียบเทียบกับตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ความรู้ที่จะบังเกิดขึ้นนั้นย่อมจะยังผลให้
เข้าใจสภาพการบริหารราชการแผ่นดิน การเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ในสมัย
ก่อนได้ยิ่งขึ้น

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บรรณานุกรม

เอกสารต้นฉบับ

ก. เอกสารที่ยังไม่ได้อัปเดต

- หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตวรรษกาลที่ 1. จ.ศ. 1144 เลขที่ 2, 9.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 1. จ.ศ. 1146 เลขที่ 1/1 - 10.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 1. จ.ศ. 1171 เลขที่ 4.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 1. ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 17.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 2. จ.ศ. 1171 เลขที่ 3/2, 6.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 2. จ.ศ. 1173 เลขที่ 1, 10/1 - 2, 2/1 - 6, 5, 4, 5, 6, 7, 8, 13, 21.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 2. จ.ศ. 1174 เลขที่ 3, 4, 8, 9, 14, 15, 16, 18, 19.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 2. จ.ศ. 1175 เลขที่ 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 2. จ.ศ. 1176 เลขที่ 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 19.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 2. จ.ศ. 1177 เลขที่ 1, 4.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 2. จ.ศ. 1178 เลขที่ 1, 4, 6, 8, 11, 15.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 2. จ.ศ. 1179 เลขที่ 2, 4, 5, 7, 9, 13, 14, 22.
- . จดหมายเหตวรรษกาลที่ 2. จ.ศ. 1180 เลขที่ 1, 2, 5, 6, 11, 12, 13, 14, 15, 16.

หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ. 1101 เลขที่ 1, 2, 3,

5, 7, 8, 10.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ. 1182 เลขที่ 1, 2, 3, 4, 5/1 - 7,

7, 8, 13.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ. 1183 เลขที่ 1, 2, 3/1 - 5.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ. 1184 เลขที่ 1, 3, 4, 6, 7, 8, 10,

11.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ. 1185 เลขที่ 1, 2, 3.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1186 เลขที่ 1/ก, 37.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1187 เลขที่ 8, 19.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1188 เลขที่ 2, 3, 5.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1191 เลขที่ 12, 14.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1192 เลขที่ 24/1 - 2.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1198 เลขที่ 62.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1199 เลขที่ 15, 63.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1200 เลขที่ 12, 21, 22, 24.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1201 เลขที่ 17, 19, 21, 23, 109,

110, 112, 114, 127, 129, 131, 134, 139, 146, 149, 150,

158, 192, 197, 280, 313.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1202 เลขที่ 150, 151, 185, 187, 188.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1203 เลขที่ 80, 81, 83, 99.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1204 เลขที่ 17, 26, 31, 32.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1205 เลขที่ 37/2, 126/1, 145.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1206 เลขที่ 49, 63, 192.

— จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1207 เลขที่ 146, 148, 153.

- หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1208 เลขที่ 128.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1209 เลขที่ 47, 57, 103, 104, 144, 155.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1210 เลขที่ 31/ก - ง, 32, 107, 158, 170, 171, 172, 173.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1211 เลขที่ 45, 89, 120, 124, 125, 126.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1212 เลขที่ 34/ง, 46, 192.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. จ.ศ. 1213 เลขที่ 1.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. ไม่ปรากฏถักราช เลขที่ 8, 20, 21, 22, 29, 45/2.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1213 เลขที่ 30/1 - 6, 33, 38, 39/1, 41/3, 49/3 - 4, 74, 77, 85/4, 87, 89, 134, 157/1 - 5.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1214 เลขที่ 46, 49, 73/1 - 2.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1215 เลขที่ 13/1 - 2, 14, 15, 33/6, 37, 89/2, 89/4, 106, 107, 108, 190.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1216 เลขที่ 2, 3/2, 70/2, 95/4, 108, 141.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1217 เลขที่ 30, 71, 88/1 - 3, 127, 130, 131, 132, 135, 140, 145/1 - 2, 171, 200, 209, 218, 237.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1218 เลขที่ 184, 213, 216, 233, 263.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1219 เลขที่ 40, 96, 107, 109/2, 127, 152, 217.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1220 เลขที่ 15, 16, 62, 197.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1221 เลขที่ 22, 116, 191.

- หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1222 เลขที่ 75/39, 87,
113, 133, 162, 186, 205, 305, 329, 330.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1223 เลขที่ 55, 56, 66, 70, 71,
73, 108, 109, 110, 120, 129, 175, 193/1 - 3.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1224 เลขที่ 112, 126, 171, 269, 314.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1225 เลขที่ 46, 58, 59, 141, 151,
153, 191.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1226 เลขที่ 3, 43, 44, 49/1 - 2,
51/1 - 4, 68/2, 71/5, 74/1, 96/1, 97/1, 98/3, 99/1,
125, 131/2, 334.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1227 เลขที่ 32, 40, 43/4, 59, 67/1,
85/1, 125/4, 136.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1228 เลขที่ 74/1 - 2, 87/2, 115/3,
173/3, 203/10 - 13.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1229 เลขที่ 1/3, 4, 8, 9/1 - 2,
16, 21, 25, 52, 52ก, 52ข, 53, 53ก, 68, 121/3 - 4, 149/1 - 4,
154/1 - 4, 155, 274.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1230 เลขที่ 44, 70, 101, 133, 134,
236, 252.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 550, 554, 567,
568, 585, 586, 626.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเกี่ยวกับกัณฑ์ต่างประเทศ, พระราชนิพนธ์
ระหว่างสยามกับอังกฤษ. มัคที่ 1 เล่ม 3 - 5, มัคที่ 2 เล่ม 7 - 11.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเกี่ยวกับกัณฑ์ต่างประเทศ, สัตยาระหว่าง
ประเทศ. มัคที่ 10 เล่ม 1 - 10.

- หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเกี่ยวกับราชการต่างประเทศ,
สัญญาเกี่ยวกับสุรา. มัคที่ 12 เล่มที่ 1 - 10.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเกี่ยวกับราชการต่างประเทศ, ต่างประเทศ.
มัคที่ 18 เล่มที่ 1 - 5, มัคที่ 19 เล่มที่ 6 - 7, 14, 22.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องการแซ่บยกทำบุญอายุและการเฉลิมพระชนมพรรษา
มัคที่ 21 เล่มที่ 4 - 6, มัคที่ 22 เล่มที่ 1, 2, มัคที่ 23 เล่มที่ 2,
มัคที่ 24 เล่มที่ 1, 6.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องการไปรษณีย์ถนนหนทาง แม่น้ำลำคลองและ
เรือนแพ. มัคที่ 99 เล่ม 13, 14, มัคที่ 100 เล่มที่ 1 - 6, 12, 13.
มัคที่ 109 เล่มที่ 9.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องราชตระกูลฝ่ายวังหน้า ฝ่ายในและเรื่องใน
พระราชฐาน, เจ้านายและข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในทูลเกล้าฯ ถวายของ.
มัคที่ 109 เล่มที่ 3.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเลขาซิดและสภาต่าง ๆ. มัคที่ 154 เล่มที่ 11,
13, 15, มัคที่ 157 เล่มที่ 7, 8.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเงินตราและการคลัง, ส่วย, ภาษีอากร,
พระคลังมหาสมบัติ. มัคที่ 162 เล่มที่ 1, มัคที่ 163 เล่มที่ 2.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเงินตราและการคลัง, ส่วย, ภาษีอากร,
เงินส่วย. มัคที่ 165 เล่มที่ 1 - 5, มัคที่ 166 เล่มที่ 3 - 6.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเงินตราและการคลัง, ส่วย, ภาษีอากร,
การเงินแผ่นดินและภาษีอากร. มัคที่ 168 เล่มที่ 8.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเงินตราและการคลัง, ส่วย, ภาษีอากร,
ภาษีสุราและยาสูบ. มัคที่ 169 เล่มที่ 1 - 13.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเงินตราและการคลัง, ส่วย, ภาษีอากร,
ภาษีต่าง ๆ. มัคที่ 171 เล่มที่ 4 - 5, มัคที่ 172 เล่มที่ 14.

- หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเงินตราและการคลัง, ส่วย, ภาษีอากร, แร่และบ่อพลอย. มัคที่ 173 เล่มที่ 1, 4 - 10.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเงินตราและการคลัง, ส่วย, ภาษีอากร, ถอนบังพระราชทรัพย์และอรรถคดีเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่การคลังและภาษีอากร. มัคที่ 185 เล่มที่ 13, มัคที่ 187 เล่มที่ 9, 10, 14.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเงินตราและการคลัง, ส่วย, ภาษีอากร, อรรถคดีเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่การคลังและภาษีอากร. มัคที่ 202 เล่มที่ 8 - 11, มัคที่ 203 เล่มที่ 7, 8.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องการศาลการยุติธรรมและอรรถคดี, วิธีพิจารณา และเรื่องเกี่ยวกับศาลต่าง ๆ. มัคที่ 206 เล่มที่ 2.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องการศาลการยุติธรรมและอรรถคดี, สารบบความต่าง ๆ. มัคที่ 208 เล่มที่ 1, 3 - 5, 7 - 10.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องการศาลการยุติธรรมและอรรถคดี, คดีความต่าง ๆ. มัคที่ 223 เล่มที่ 5, 16.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องอภัยโจรผู้ร้ายและนักโทษ, โจรผู้ร้ายหัวเมือง. มัคที่ 235 เล่มที่ 1 - 5.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องกฎหมาย พระราชนิยม อภิธรรมนิยมและการปกครอง, พระราชนิยมและอภิธรรมนิยม. มัคที่ 243 เล่มที่ 5, 8, 9, มัคที่ 247 เล่มที่ 1 - 3, 6, 7, มัคที่ 248 เล่มที่ 1 - 3.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. เรื่องเครื่องราชอิสริยาภรณ์และพระราชทานบรรดาศักดิ์ ความดีความชอบ, พระราชทานบำเหน็จความชอบและเครื่องราชอิสริยาภรณ์. มัคที่ 280 เล่มที่ 1 - 3, 6 - 13.
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. บัญชีที่ 1 เลขที่ 42, 47, 51, 57, 70, 72, 104, 113, 114, 134, 140, 175, 179, 180, 203, 362, 367, 383, 431, 433.

- หอสมุดแห่งชาติ, กอง. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. บัญชีที่ 2 เลขที่ 742, 1046.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. บัญชีที่ 3 เลขที่ 1087, 1094, 1097, 1193, 1294, 1339.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. บัญชีที่ 4 เลขที่ 1569, 1604, 1606, 1608, 1616, 1626, 1633, 1646, 1670, 1860.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. บัญชีที่ 5 เลขที่ 1884, 1906, 1925, 1934, 1946.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. บัญชีที่ 6 เลขที่ 2061, 2133, 2147, 2171, 2172, 2173, 2177, 2227.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. บัญชีที่ 7 เลขที่ 2422, 2426, 2472, 2534, 2760, 2843.
- . จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. บัญชีที่ 8 เลขที่ 3169, 3198.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 4. เอกสาร
เยี่ยมเล่ม กรมพระกลาโหม (กท.) 40 เล่ม.
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. เอกสารกระทรวงกลาโหม,
เบิกเสรีจักรกระทรวงกลาโหม หมายเลขเอกสาร ร.5 ก.1/1 - 15.
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. เอกสารกระทรวงกลาโหม,
ใบบอกกลาโหม หมายเลขเอกสาร ร.5 ก.4/1 - 2, 3 - 4.
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. เอกสารกระทรวงกลาโหม,
เลข - ไพรวลวง หมายเลขเอกสาร ร.5 ก.8/2, 4.
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. เอกสารกระทรวงนครบาล,
เอกสารโต้ตอบกระทรวงกลาโหม, ราชการทั่วไป หมายเลขเอกสาร
ร.5 น.40.1/5, 8.
- . เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ,
ภาษี หมายเลขเอกสาร ร.5 ก.14/1 - 3, 5, 8, 11.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. เอกสาร
กระทรวงมหาดไทย, แผนการปกครอง, เอกสารราชการ, ใบบอกเมือง
ต่าง ๆ หมายเลขเอกสาร ร.5 ม.2.12ก/1 - 4.

— เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. เอกสารเขียนเล่มกรมพระกลาโหม
(กท.) 71 เล่ม.

— เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. เอกสารเขียนเล่มสมุหพิเศษ (พศ.)
เล่ม 2, 4, 5, 7, 13, 17, 20, 32.

— เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาตั้งแต่ ร.ศ.97 - 110
หมายเลขเอกสาร ร.5 ม.1.2/1, 2, 4 - 6, 9, 10, 12, 13, 26,
28, 29, 30, 31.

— เอกสารกรมราชเลขาธิการ เอกสารเขียนเล่มชุกพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 -
รัชกาลที่ 6 เล่ม 2 หมวดที่ 26.

ข. เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

ครุสภา, องค์การคำ. กฎหมายตราสามดวง. 5 เล่ม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์ครุสภา, 2515.

— ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. 4 เล่ม. พระนคร : โรงพิมพ์ครุสภา,
2503 - 2504.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว. 3 เล่ม. พระนคร : โรงพิมพ์ครุสภา, 2506.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2453). พระนคร :
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณ
วโรวส. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.

พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู. พิมพ์ครั้งที่ 4.

พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2506.

เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.

103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลง

พระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. พระนคร : โรงพิมพ์กรม

สรรพสามิต, 2510 (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปนากิจศพ หม่อมสนธิ กฤดากร

ณ เมรุวัดศาคุทอง พระโขนง วันที่ 6 มีนาคม พ.ศ. 2510).

เสถียร ลายลักษณ์, ร.ศ.ท., รวบรวม. ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 11 - 12,

13 - 14. พระนคร : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478.

อุคมสมบัติ, หลวง. จกหมายหลวงอุคมสมบัติ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2515

(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิง บุญเกื้อ เบญจกาญจน์

จ.จ. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราย วันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2515).

เอกสารราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ในสมัยที่เจ้าพระยายมราช (บัน สุกุม) เป็น

ข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 115 - 125 (พ.ศ. 2439 - 2449). กรุงเทพฯ

มหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2520 (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมประยูร โสณกุล ณ อรุณยา ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส 23 มีนาคม พ.ศ. 2520).

เอกสารชั้นรองก. หนังสือ

ครอฟอร์ค, จอห์น. เอกสารของครอฟอร์ค. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ.

กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2515.

คุรุสภา, องค์การค่า. ประชุมพงศาวดาร. เล่ม 47, 49. พระนคร : องค์การค่า
คุรุสภา, 2513.

— . ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (มุนนาค) ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์
สิงหเสนี) ประวัติเจ้าพระยาอมราช (บัน สุขุม). พระนคร : องค์การค่า
คุรุสภา, 2504.

— . พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบวรราชประวัติ พระประวัติ
กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระประวัติศรีเสอเดา. พระนคร : โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2504.

— . พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาก). 2 เล่ม.
พระนคร : องค์การค่าคุรุสภา, 2504.

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตการณ์ ร.ศ.112. กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน. พระนคร :
สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2503.

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษ 25. กรุงเทพฯ : สำนัก
พิมพ์เรื่องศิลป์, 2523.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ชัคติยา กรรณสูต, รวบรวม. เอกสารการเมืองการปกครอง
ไทย. กรุงเทพมหานคร : โครงการตำราฯ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
ไทย, 2518.

- แซร์แวนด์, นีโกลาส์. ประวัติศาสตร์ธรรมเนียมและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม
(ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช). แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร.
พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506.
- ณัฐวชิ สุทธิสงคราม. 29 เจ้าพระยา. ม.ป.ท., 2509.
- . 27 เจ้าพระยา. พระนคร : โรงพิมพ์แพร่การช่าง, 2510.
- . สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์. 2 เล่ม. พระนคร : ร.ร.
เทพไพศาล, 2504.
- . สามเจ้าพระยา. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรอักษร, 2505.
- คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. ความทรงจำ. พระนคร :
สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2494.
- . ไทยรบพม่า. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505.
- . ประวัติบุคคลสำคัญ. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. 2 เล่ม. พระนคร :
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5. พิมพ์ครั้งที่ 4.
กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย, 2522. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปนากิจศพ
น.ส. ชิตี บุณนาค ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 เมษายน พ.ศ.
2522).
- ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. ประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518.
- ชานินทร์ กรัยวิเชียร. การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระปิยมหาราช. (อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทาน
เพลิงศพ นายสง ขารสเอก ค.ช. ต.ม. ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ 12 ธันวาคม 2511).
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. พระนคร :
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2.

พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. 2 เล่ม. พระนคร :

โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. 2 เล่ม. พระนคร :

โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และ คำรงราชา-

นุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. สาส์นสมเด็จ. เล่ม 5, 6, 11,

12, 14, 15, 18, 20. พิมพ์ครั้งที่ 1. พระนคร : องค์การคำคุรุสภา,
2504 - 2505.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์. เอกสารวิชาการหมายเลข 11

สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523.

มุนีรัตนราชพิดลภ, มหาเสวกเอกพระยา. เรื่องปกิณธ์กะในรัชกาลที่ 5. พระนคร :

โรงพิมพ์รับพิมพ์, 2497. (พิมพ์ในการทำบุญฉลองอายุครบ 80 ปี).

ปิยนาด มุขนาก. บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลมุขนาก.

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2520.

पालเลกวีช, มงเซเดอร์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร.

กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดาวหน้า, 2520.

พิทยาลงกรณ์, พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. สามกรุง. พระนคร : สำนักพิมพ์คลัง

วิทยา, ม.ป.ป.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักข์ใต้

ร.ศ. 128. พระนคร : องค์การคำคุรุสภา, 2506.

มหาดไทย, กระทรวง. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ

และงานทางการปกครองของพระองค์. พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น,

2505. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ต. ดวงสิทธิ์

จารุเสถียร ณ เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส วันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ. 2505).

- เรื่อง เมืองนครศรีธรรมราช. กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2517. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายดิเรก ๗ นคร ๗ เมรุวัคส์มีวัรัตนาราม วันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2517).
- ลาลูแบร์. จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์. 2 เล่ม. แปลโดย ลักเต้ ท. โกมลบุตร. พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510.
- เวลส์, กอริช. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์. กรุงเทพฯ : เจริญวิทยการพิมพ์, 2519.
- วันวลิต. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต พ.ศ. 2182. แปลโดย วนาศรี สามนเสน. กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร-วิโรฒ ประสานมิตร, 2523.
- กิลปากร, กรม. ขุนช้างขุนแผน. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2493.
- . คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507.
- . จดหมายเหตุเจมส์โลว์. แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2519.
- . ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ. 14 เล่ม. พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2507 - 2517.
- . พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. 2 เล่ม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516.
- . เอกสารของฮอลันดา สมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2151 - 2163 และ พ.ศ. 2167 - 2185. แปลโดย นันทา สุกกุล. พระนคร : กรมศิลปากร, 2513.
- สมมติอมรพันธุ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ. เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2512. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ส. ชูชาติ กำภู)

สมสาพา ชวนไชยสิทธิ์. การปฏิรูปภาชีอาณาจักรสมัยสมเด็จพระปิยมหาราช. เอกสาร
การนิเทศการศึกษา ฉบับ 166 หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2518.
สวัสดิศรีสรยุทธ, พลเอกหลวง. กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2325 ถึง พุทธศักราช
2475 ว่าด้วยประวัติและกิจการมหาดการยุทธรังกรุงรัตนโกสินทร์.

พระนคร : สรยุทธการพิมพ์, 2512. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ พลเอกหลวงสวัสดิศรีสรยุทธ ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหน้าพลับพลา
อิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2512).

สิทธิ เวี๊ยยาม. นิราศหนองคาย : วรรณคดีที่ถูกลืม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
พี่น้องแสงธรรม, 2518.

สุรศักดิ์มนตรี, จอมพลเจ้าพระยา. ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี.
4 เล่ม. พระนคร : องค์การค้ำชูสภา, 2504.

เสนีย์ ปราโมช, ม.ร.ว. กฎหมายสำหรับอยุธยา. [ม.ป.ท., ม.ป.ป.] (แสดง
ณ หอสมุดแห่งชาติ ท้าวสุกรี. พระนคร วันเสาร์ที่ 6 เมษายน 2510).

โสมทัต เทเวศร์. เจ้าฟ้าจุฑามณี. พระนคร : แพรวพิทยา, 2513.

อดิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416.

แปลโดย ประกายทอง สิริสุข, ม.ร.ว. และ พรณี สรุงบุญมี. กรุงเทพ-
มหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์เด่น, 2521.

ข. บทความ

ศักดิ์สิทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. "ข้างสังเวียน." สยามรัฐ. (14 - 15 มีนาคม
2522) : 7.

จิตร ภูมิศักดิ์. "กระลาโหม." ใน ภาษาและนิรุกติศาสตร์, หน้า 75 - 130.
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2522.

คำเนิร เถาะกุล, พันเอก. "การทหารสมัยอยุธยา." ใน รวมปาฐกถางานอนุสรณ์
อยุธยา 200 ปี, 2 : 63 - 156. พระนคร : องค์การค้ำชูสภา, 2510.

พรณี อวนสกุล. "ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา." วารสารธรรมศาสตร์
4 (กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม, 2510) : 16 - 39.

เพ็ญศรี คู่ค. "การฟื้นฟูทางพระราชไมตรีและสัมพันธ์ภาพทางการทูตระหว่างไทยและ
ฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2399 -
2410)." แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี. 7 (1 กันยายน
2516) : 8 - 38.

สิรินธร, สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า และ ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. "การโยกอำนาจ
เข้าสู่องค์พระมหากษัตริย์ : จุดเริ่มต้นการปฏิรูปบ้านเมืองของพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." ใน สะพาน : รวมบทความทางประวัติศาสตร์,
หน้า 165 - 193. กรุงเทพฯ : แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.

สุจิต บุญบงการ. "อำนาจทางการเมืองของผู้นำทหารไทย ศึกษาเปรียบเทียบระหว่าง
จอมพล ป. พิบูลสงคราม กับ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์." ใน รักเมืองไทย,
1 : 83 - 124. สมบัติ จันทรวงศ์ และ รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, บรรณา-
ธิการ. กรุงเทพมหานคร : โครงการตำราฯ สมาคมสังคมศาสตร์, 2519.

ก. วิทยานิพนธ์

กิตติ ตันไทย. "คลอกรับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367 - 2453)." วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลง-
กรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.

แจ่มจันทร์ วงศ์วิเศษ. "การปรับปรุงกองทัพของไทยตามแบบตะวันตก ตั้งแต่
พ.ศ. 2394 - 2475." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติ
ศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

ชวลีย์ ยศสาร. "การศึกษาเปรียบเทียบความสัมพันธ์ของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือ
และฝ่ายใต้กับรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

บุญรอด แก้วกัณฑ์. "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2411)."
 วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

ประภัสสร บุญประเสริฐ. "ขอบเขตพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลใน
 สมัยรัตนโกสินทร์." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์
 บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.

ปิยนาด มุขนาค. "แนวความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาบรม
 มหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง มุขนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5."
 วิทยานิพนธ์รัฐศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลง
 กรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

ผ่องพันธุ์ ชุภัทร์พันธุ์. "การศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า."
 วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2511.

พรณี อวนสกุล. "กิจการเหมืองแร่ที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจภาคใต้ ประเทศไทย
 ไทย พ.ศ. 2411 - 2474." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชา
 ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

เพียงแฉ พงษ์ศิริบัญญัติ. "นโยบายการปกครองเมืองสงขลาในสมัยรัตนโกสินทร์
 (พ.ศ. 2325 - 2439)." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชา
 ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

ภรณ์ มหามันต์. "การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทร
 วิโรฒ, 2518.

มนู อุดมเวช. "การปฏิรูปการศาลส่วนกลางของกระทรวงยุติธรรมในรัชสมัยพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทการศึกษามหาบัณฑิต
 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2516.

- มลิวัลย์ กงเจริญ. "บทบาทและกิจการทหารเรือไทยสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.
- วชิราวรรณ คัตตะหงษ์. "นโยบายเศรษฐกิจที่มีต่อหัวเมืองไทยฝั่งตะวันตกสมัยรัชกาลที่ 5." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- ศุภรัตน์ เล็กพานิชย์กุล. "สมาคมลับฮั้งปู้ในประเทศไทย พ.ศ. 2367 - 2453." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- สุภาภรณ์ จรัสพัฒน์. "ภาพเขียนกับนโยบายค่านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ. 2367 - 2468." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- อัญชลี สุสายัณฑ์. "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2524.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

BIBLIOGRAPHY

Secondary SourcesA. Books

- Bowring, John Sir. The Kingdom and People of Siam. 2 vols.
Bangkok: Oxford University Press/Duang Kamol Book House,
1977.
- Chattip Nartsupha, and Suthy Prasartsert, eds. The Political
Economy of Siam 1851-1910. Bangkok: The Social Science
Association of Thailand, 1981.
- Hall, D.G.E. A History of South East Asia. 3rd ed. New York:
St. Martin's Press, 1976.
- Ingram, James C. Economic Change in Thailand. 1850-1970. Stanford:
Stanford University Press, 1971.
- Kemp, Jeremy. Aspects of Siamese Kingship in the Seventeenth
Century. Bangkok: The Social Science Review Social
Science Association Press of Thailand, 1969.
- Moffat, A.L. Mongkut the King of Siam. Ithaca: Cornell Univer-
sity Press, 1961.
- Thammasat University. Thai Khadi Research Institute. Persistence
Within Change Part I Social History of the Thai Kingdom
1782-1873. Report submitted to the United Nations
University Project on Socio Cultural Development Alterna-
tive in a Changing World.

B. Article

Busakorn Lailert. "On Territorial Responsibilities of the Khunnang During the Closing years of the Ayuthya Period," Bullentin of the Faculty of Arts Chulalongkorn University.
6 (January 2516 B.E.): 94-102.

C. Theses

Battye, Noel Alfred. "The Military, Government And Society in Siam, 1868-1910: Politics And Military Reform During the Reign of King Chulalongkorn." Unpublished Ph.D. Thesis, Cornell University, 1914.

Wira Wimoniti. "Historical Patterns of Tax Administration in Thailand." M.P.A. Thesis, mimo, Thammasart University, 1961.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

ประวัติสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2435¹

สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ 1

1. เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) (ชาตะ - ถึงอสัญกรรมประมาณ พ.ศ. 2336)

ท่านเป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา สมุหพระกลาโหมในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ มีคาท่านเป็นที่รู้จักกันในนาม กลาโหมกลองแกลบ เพราะบ้านที่ท่านพักอยู่ที่คลองแกลบ เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) เคยรับราชการเป็นมหาดเล็กพิเศษในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า พ.ศ. 2310 ท่านได้หนีไปอยู่กับกรมหมื่นเทพพิพิธ พระโอรสสมเด็จพระเจ้าบรมโกศซึ่งไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองพิมาย และได้รับราชการเป็นที่พระมหาทู

ระหว่างที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปตีเมืองพิมายได้นั้น พระมหาทูไม่อยู่ที่พิมาย หากเดินทางไปขอกำลังจากกรุงศรีสัตนาคนหุตมาช่วยรบพม่า ภายหลังเมื่อทราบว่า กรมหมื่นเทพพิพิธพ่ายแพ้แก่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและสิ้นพระชนม์แล้ว ท่านจึงขอเข้ามารับราชการในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นพระพลเมืองพิบูลโลก ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระไชยบุรินทร์ปลัดเมืองพิบูลโลก ตำแหน่งสุดท้ายที่ได้รับในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี คือ พระเพชรบุรุษ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเสวยราชสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระเพชรบุรุษเป็นเจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม นับเป็นสมุหพระกลาโหมคนแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ ตามคำปรึกษาของลูกขุน ณ ศาลา

¹ การเรียกชื่อของสมุหพระกลาโหมแต่ละท่าน เรียกตามบรรดาศักดิ์สุดท้ายที่ได้รับ

ลูกขุน ๗ ศาลหลวง กล่าวว่า "พระยาเพชรบูรณ์ยศชื่อ สู้เลี้ยงชีวิตทำราชการสงคราม
ในไศลอองรัฐสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าแต่เดิมมา ความชอบมากแล้วก็เป็นบุตรพระยา
กระลาโหมแต่ก่อน ขอพระราชทานตั้ง เป็นเจ้าพระยามหาเสนา"¹

เจ้าพระยามหาเสนา (ปลื) เป็นผู้มีความสามารถในการรบท่านหนึ่ง ท่านได้
ออกไปร่วมราชการสงครามมิได้ขาด และไ้ชัยชนะเสมอมา จนกระทั่งถึงสุดท้าย
เมื่อคราวยกทัพไปตีเมืองทวายครั้งที่ 2 พ.ศ. 2336 กองทัพไทยแตกพ่าย ตามพงศาว-
ดารกล่าวว่า "เสียเจ้าพระยามหาเสนาในทีรบศพก็มีได้"²

ไม่ปรากฏว่าเจ้าพระยามหาเสนา (ปลื) มีบุตรชายหญิง ทราบแต่ว่าท่านมี
น้องชายคนหนึ่งชื่อ กุ่ม เป็นพระยาสุรเสนาแซนทั้ง คันสกุล สุรคุปต์

2. เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) ✓ (ชากะ พ.ศ. 2281 - ถึงอสัญกรรม
พ.ศ. 2348)

เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระพุทธ-
ยอดฟ้าจุฬาโลก ท่านเป็นบุตรพระยาจาตมเขยกร (เสน) ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า

¹สำเนาคำปรึกษาลูกขุน ๗ ศาลหลวงแลลูกขุน ๗ ศาลาในรัชกาลที่ 1 จาก
หนังสือวชิรญาณวิเศษ เล่ม 3 หน้า 3 วันจันทร์เดือน 12 ขึ้น 8 ก่ำ ปีกุนพศก 1249
อ้างถึงใน พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ สามกรุง (พระนคร : สำนัก
พิมพ์คลังวิทยา, ม.ป.ป.), หน้า 391.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร... รัชกาลที่ 1, หน้า 232
ในพงศาวดารพม่าก็ว่า เจ้าพระยามหาเสนา(ปลื) ตายในทีรบ กู สมเด็จพระยา
คำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 631. แต่ในจดหมายเหตุลาลับเสนาบดี เจ้าพระ
ยาทิพากรวงศ์ท่านตั้งข้อสังเกตว่า เจ้าพระยามหาเสนา (ปลื) "ไปตีทวายล่าทัพมา
ก็หายสาบสูญไป ไม่ทราบถนัดว่าข้าศึกจะจับตัวไปไ้ฤาถึกเกรงพระราชอาญาจึงหลบหนี
ไปที่ใดไม่ไ้ความแน่" กทศ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 เลขที่ 9 พ.ศ. 1144

บรมโลก (ท่านทำงานอยู่กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกตั้งแต่เมื่อยังทรงเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี เมื่อหลวงยกกระบัตรเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ จนในที่สุดก็ได้เป็นที่เจ้าพระยาจักรีสมุหนายก ท่านก็ความมาอยู่ด้วย รับหน้าที่เป็นทนาย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสวยสิริราชสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งท่านเป็นที่พระยาอุไทยธรรม พนักงานกรมภูษามาลา มีหน้าที่รักษาเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์และเครื่องราชูปโภค บังคับการในโรงแสงทันตหอกดาบ ซึ่งเป็นที่ไว้อาวุธหอกดาบทั้งปวง และรักษาหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่ทำไว้กับประเทศอื่น ๆ¹ พระยาอุไทยธรรมได้รับราชการด้านสงครามหลายครั้ง และได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหาเสนาบดีกรมพระนครบาล ต่อมาได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระกลาโหม

เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) ได้เจ้าคุณนวลกนิษฐาสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 เป็นภรรยา ตั้งแต่เมื่อครั้งยังเป็นทนายของเจ้าพระยาจักรี ผู้สืบสายสกุลของท่านจึงนับเป็นราชินิกุลสาขาหนึ่ง และได้รับราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในหลายคน

บุุคริคาของท่านที่ทำราชการเป็นใหญ่เป็นโตมี

1. สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) ✓
2. สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) ✓
3. เจ้าคุณวังหลวง (นุ่น) คุณแฉราชการฝ่ายในพระราชวังหลวงในรัชกาลที่ 2
4. เจ้าคุณวังหน้า (คุ้ม) คุณแฉราชการฝ่ายในพระราชวังบวรในรัชกาลที่ 2
5. เจ้าคุณปราสาท (กระต่าย) คุณแฉราชการฝ่ายในพระราชวังหลวงใน

รัชกาลที่ 3

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายหน้าที่ของพระอุไทยธรรมไว้ในธรรมเนียมขุนนางสยาม กทศ. จกหมายเทศุรัชกาลที่ 5 มัคที่ 246 เล่ม 2

6. เจ้าจอมมารคาคานี (เป็นธิดาที่เกิดจากภรรยาเดิมของท่าน) ถวายตัวเป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 1 เป็นเจ้าจอมมารคาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจงกล และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจักร กรมหมื่นสุรินทรรักษ์

ท่านเป็นคนสกุล บุณนาค

3. เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น)

ท่านเป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โดยเสด็จการพระราชสงครามหลายครั้ง เมื่อกรุงธนบุรีเกิดจลาจล ท่านได้ชักชวนนายทัพนายกองมาร่วมตีเอากรุงธนบุรีได้ มีความชอบมาก จึงได้รับพระราชทานตำแหน่งที่พระยาพลเทพ

เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) เป็นบุตรเจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล) ครั้งกรุงเก่าพี่น้องของท่านคนหนึ่งได้เป็นเจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) ในรัชกาลที่ 1 อีกท่านหนึ่งคือ กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ (นามเดิมว่ามุก) เป็นภักศคากรมหลวงนรินทรเทวี (กุ) พระกนิษฐาต่างมารดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (บุณนาค) ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. 2348 ท่านจึงได้เลื่อนขึ้นเป็นที่สมุหพระกลาโหมสืบต่อมาจนถึงรัชกาล ถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าพระยามหาเสนา (ปิ่น) เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ที่สมเด็จเจ้าพระยาวังหน้า ขึ้นไปรับราชการในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลจนท่านถึงแก่อสัญกรรมในรัชกาลที่ 2 บุตรของท่านที่รับราชการมีชื่อเสียงสืบต่อมาคือ เจ้าพระยาบดินทร์เคชา (สิงห์) สมุหนายกในรัชกาลที่ 3 ต้นสกุล สิงหนเสนี

สมุหพระกลาโหมในสมัยรัชกาลที่ 2

1. เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น)

หลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนจากที่เจ้าพระยามหาเสนาเป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ตั้งกล่าวมาแล้ว

2. เจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) ✓

ท่านได้รับตำแหน่งสืบต่อจากเจ้าพระยามหาเสนา (ปิ่น) เจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) เป็นบุตรของพระยาจาแสนยากร แต่ต่างมารดากับเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) โดยท่านมีศักดิ์เป็นพี่

เดิมท่านรับราชการเป็นมหาดเล็กกรมขุนพรพินิต พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ได้เป็นที่หลวงมหาใจภักดี นายเวรมหาดเล็ก เมื่อเกิดศึกพม่าเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ท่านก็หนีไปอยู่เมืองเพชรบุรี ภายหลังจึงถวายตัวทำราชการในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้เป็นพระพลเมืองเพชรบุรี

ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ท่านได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาตะเกิง ต่อมาเมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) น้องชายได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหาเสนา ท่านก็ได้เป็นเจ้าพระยามหาเสนาสืบต่อมา และในรัชกาลที่ 2 ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระกลาโหม ท่านอยู่ในตำแหน่งนานเท่าใดไม่ปรากฏ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์บันทึกว่าท่าน "เป็นอยู่เหนื่อยหนึ่งก็ถึงอสัญกรรม"

เจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) มีบุตรรับราชการหลายคน แต่ไม่มีท่านใดได้รับตำแหน่งสูงเท่าเทียมท่านบิดา บุตรชายคนหนึ่งได้เป็นพระยาอภัยพิพิธ (กระต่าย) อีกคนเป็นพระยาเพชรบุรี (นุค)¹ บุตรสาวของท่านคนหนึ่งถวายตัวเป็นพระสนมใน

¹ ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 เล่มที่ 9 จ.ศ. 1144 ว่าได้เป็นพระยาเพชรบุรี แต่ในหนังสือ 27 เจ้าพระยา, หน้า 44 - 48 ว่า เป็นพระยาเพชรบุรี

รัชกาลที่ 1 แต่ไม่มีพระองค์เจ้า ส่วนอีกคนเป็นภรรยาเดิมพระพี่เลี้ยงสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

การที่เจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) เป็นพี่เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) แต่ได้เป็นสมุหพระกลาโหมหลังน้องชายนั้น คงจะเป็นปัญหาสงสัยของชนในรุ่นต่อมา เจ้าพระยาพิพากรวงศ์จึงได้อธิบายไว้ในคำคมเสนาบดีที่ท่านนิพนธ์ว่า แม้ยารดาเจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) จะเป็นภรรยาประธานพระยาจำแสนยากร แต่เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) ได้พระน้องนางของกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีเป็นปริวาริกา จึงได้ฐานันดรยศก่อนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญมา)

3. เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) (ชวตศ พ.ศ. 2311 - อสังกรรม พ.ศ. 2365)

ท่านเป็นสมุหพระกลาโหมคนที่ 2 ที่เป็นขุนนางหัวเมืองมาก่อนได้รับพระราชทานตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ต่างจากผู้ดำรงตำแหน่งนี้ส่วนใหญ่ซึ่งครองตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ในราชธานีมาก่อน

เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) เป็นบุตรเจ้าพระยาราชบุรี (แสง) ราชนิกุลบางช้าง เป็นญาติทางพระชนนีของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1

ในรัชกาลที่ 1 ท่านได้เป็นพระยาสมุทรสงคราม ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาราชบุรีในรัชกาลที่ 2 เมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) ถึงแก่อสังกรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเป็นเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ที่สมุหพระกลาโหม

เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) เป็นต้นสกุล วงศาโรจน์ บุตรของท่านหลายคนได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองราชบุรีสืบต่อมา เช่น พระยาราชบุรี (กลิ่น) พระยาราชบุรี (โนรี) และพระยาภักดีนฤมิตินทร์ (กุง) จางวางเมืองราชบุรี

4. เจ้าพระยามหาเสนา (สังข์ หรือ บุญสังข์)

เจ้าพระยามหาเสนา (สังข์) เป็นราชนิกุลบางช้างเช่นกัน ท่านเป็นบุตรเจ้าคุณทองอยู่ ฟันางสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 เจ้าพระยามหาเสนา

(สังข์) นับเป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่เมื่อยังทรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เมื่อพระองค์ได้รับอุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ท่านก็ได้เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็กวังหน้า เมื่อมีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ 2 แล้ว ท่านก็ได้ย้ายมาเป็นจางวางมหาดเล็กวังหลวง

เมื่อเจ้าพระยาพระคลังซึ่งเดิมเป็นพระยาไกรโกษา ปลัดกรมข้าหลวงเดิมถึงอสัญกรรม จึงโปรดฯ ให้พระยาศรีสุริยวงศ์ (สังข์) เป็นเจ้าพระยาพระคลัง ตามพงศาวดารขนานนามท่านว่า เจ้าคุณโกษาสังข์ ภายหลังที่เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) ถึงแก่ออสัญกรรม พ.ศ. 2365 ท่านได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระกลาโหม และได้ดำรงตำแหน่งสืบต่อมาจนถึงอสัญกรรมในรัชกาลที่ 3

เจ้าพระยามหาเสนา (สังข์) ไม่มีบุตรชายสืบตระกูล มีแต่บุตรหญิงชื่อ คุณหญิง รัชมารการในกรมสมเด็จพระอมรินทราวรมราชินีในรัชกาลที่ 1

สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ 3

1. เจ้าพระยามหาเสนา (สังข์)

เมื่อต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มยศเจ้าพระยามหาเสนา (สังข์) พร้อมกันกับเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย บุตรยศพันธ์) สมุหนายก และพระราชทานให้ชื่อเสียสง่า ก็นกลดโหมกเป็นเกียรติยศอันยิ่ง ทั้งทรงยกย่องเจ้าพระยามหาเสนา (สังข์) ว่า "เป็นพระประยูรวงษาผู้ใหญ่" อีกด้วย

2. เจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) (ชาติะ พ.ศ. 2298 - ออสัญกรรม พ.ศ. 2372)

เจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) เป็นบุตรจมนไวยวรรณาด (หนู) ครั้งกรุงเก่า นับเป็นญาติกับเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก ท่านพลัดกับ

ครอบครัว หนีไปอยู่ที่เมืองเขมร ภายหลังจึงกลับมาถวายตัวท้าวราชการกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ใต้เป็นมหาดเล็กถวายงานฝ่ายการโยธา

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ท่านรับราชการใต้เป็นที่หลวงนายสิทธิมหาดเล็ก เมื่อคราวเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) ใต้เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหาเสนา โปรคา ใต้เลื่อนหลวงนายสิทธิเป็นหลวงทรงพลเจ้ากรมม้าคน ต่อมา ใต้เป็นข้าหลวงใหญ่เชิญตราพระราชสีห์ไปเจรจาความเมืองกับเจ้าเวียงจันทน์เป็นผลสำเร็จ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ใต้เป็นพระยาศรีสุริยพาหะเจ้ากรมม้าคน

ในหนังสือเรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์เล่าว่า ท่านถูกเกณฑ์พร้อมกับองเชียงสือ เจ้าเมืองญวนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในรัชกาลที่ 1 เมื่อองเชียงสือ ใต้เป็นพระเจ้ายาลองพระเจ้าแผ่นดินเวียคนามแล้ว พวกญวนก็นับถือพระยาศรีสุริยพาหะมาก และท่านก็ใ้เป็นราชทูตไปเมืองญวนด้วย

ถึงรัชกาลที่ 2 เมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (น้อย บุณยรัตพันธุ์) ใต้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายก ท่านได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหาเสนาแทน ท่านดำรงตำแหน่งเจ้าพระยามหาเสนาต่อมาจนถึงรัชกาลที่ 3 หลังจากที่เจ้าพระยามหาเสนา (สังข์) ถึงแก่อสัญกรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนท่านเป็นเจ้าพระยามหาเสนาสืบต่อมา ท่านอยู่ในตำแหน่งนี้ไม่นานก็ถึงแก่อสัญกรรม บุตรของท่านรับราชการเป็นมหาดเล็กและเป็นขุนนางในกรมพระตำรวจบ้าง แต่ไม่ได้มีชื่อเสียงสืบตระกูลต่อมา

เจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) ท่านเป็นสมุหพระกลาโหมคนสุดท้ายที่ได้รับพระราชทานราชทินนามเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาตามประเพณีดั้งเดิม เพราะภายหลังเมื่อจะพระราชทานสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) เมื่อครั้งเป็นเจ้าพระยา

พระคลังฯ ท่านไม่รับ อ้างว่าเป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ มักจะอายุสั้น¹ จึงไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดได้รับพระราชทานในนามนี้อีกเลย

3. สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) (ชวศะ พ.ศ. 2331 - พิศาลย์ พ.ศ. 2398)

ท่านเป็นบุตรเจ้าพระยาบดินเดชา (บุญนาค) กับเจ้าคุณนวด-พระกนิษฐา สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 นับว่าเป็นราชินิกุลที่ใกล้ชิดผู้หนึ่ง

ท่านเริ่มรับราชการในรัชกาลที่ 1 เป็นนายสุตจินดา หุ้มแพรมหาดเล็ก จากนั้นได้เลื่อนเป็นหลวงศักดิ์นายเวรมหาดเล็ก และจมนไวยวงศา หัวหมื่นมหาดเล็กตามลำดับ ในรัชกาลที่ 2 ท่านได้เลื่อนเป็นพระยาสุริยวงษ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก

ในจดหมาย เหตุคำดับเสนาบดีของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ บันทึกว่า เมื่อเจ้าพระยาโกษาสังข์ ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาบดินเดชาแล้ว โปรดฯ ให้พระยาสุริยวงษ์มนตรีเป็นเจ้าพระยาพระคลัง แต่ในจดหมายเหตุกรอเพอร์ว่าท่านได้เลื่อนเป็นพระยาสุริยวงษ์โกษาก่อน ตอนปลายรัชกาลที่ 2 จึงได้เป็นเจ้าพระยาพระคลัง

โดยรัฐ สุตสงกรม, เจ้าพระยา, หน้า 62. เมื่อเทียบกับตำแหน่งสมุหนายกตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 มีผู้ดำรงตำแหน่งสมุหนายกเพียง 4 ท่าน คือ เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) เจ้าพระยารัตนาธิเบศ (กุน) เจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) และเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (ท่านไค้เป็นเมื่อ พ.ศ. 2372) ส่วนตำแหน่งโกษาธิบดีในระบอบนั้นมีผู้ดำรงตำแหน่ง 6 ท่าน แต่ไม่ได้ถึงแก่อสัญกรรมในตำแหน่งทั้งหมด ท่านแรกถูกถอดจากตำแหน่งมีสองท่านถึงแก่อสัญกรรมในตำแหน่ง อีก 2 ท่านได้เลื่อนไปเป็นสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม ท่านที่ 6 คือ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ซึ่งได้ดำรงตำแหน่งนี้มาแต่รัชกาลที่ 2 ในขณะที่สมุหพระกลาโหมมี 7 ท่าน ถึงแก่อสัญกรรมในตำแหน่งนี้ถึง 6 ท่าน

เมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) ถึงอสัญกรรม พ.ศ. 2373 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ) เป็นแทน หากท่านไม่ยอมรับ ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 กล่าวว่า ท่านอ้างว่าเป็นเจ้าพระยามหาเสนาอายุสิ้น จึงขอให้ตั้งผู้อื่นเป็นแทน แต่รัชกาลที่ 3 ทรงเห็นว่าไม่มีผู้อื่นที่จะเป็นได้ จึงให้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมไปก่อน ส่วนในจดหมายเหตุลำดับเสนาบดีนั้น ระบุว่า

แต่ท่าน (เจ้าพระยาพระคลัง - ผู้เขียน) นั้นไม่เต็มใจที่จะมาว่าการในกรมพระกระลาโหม ควบในสมัยนั้นที่ได้เสียในกรมท่ามีมากกว่าในกรมพระกระลาโหมหลายเท่า ท่านจึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอรับพระราชทานอยู่ในตำแหน่งที่พระคลังอย่างเดิม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระบรมราชโองการ คำที่ชื่อว่า ขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งมียศแล้วอำนาจสมควรซึ่งจะเป็นอธิบดีในตำแหน่งกรมพระกระลาโหมก็ไม่มีความ จึงทรงพระบรมราชานุญาตให้วาราชการทั้งสองตำแหน่ง

เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2394 มีอำนาจสำเร็จราชการตลอดหัวพระราชอาณาจักร มีตราสุริยมณฑลเทพบุตรจักรเป็นตราประจำตัว แต่ท่านยังคงถือตราภคสิทธิ์ของกรมพระกลาโหมและตราบัวแก้วของกรมท่าไว้ ทั้ง 2 ดวง

บุตรของท่านรับราชการได้เป็นอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีหลายคน มีอาทิ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ชำ) เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ท้วม) และเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร)

สมเด็จพระกลาโหมในรัชกาลที่ 4

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) (ชาติะ พ.ศ. 2351 -
พราลัย พ.ศ. 2425)

ท่านเป็นบุตรสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) และท่านผู้หญิง
 จันทร ธิศาเจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) ผู้เป็นน้องกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ สมเด็จพระ
 พระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เริ่มรับราชการเป็นมหาดเล็กตั้งแต่รัชกาลที่ 2 เมื่อถึงแผ่นดิน
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นนายชัยขรรค์มหาดเล็กหุ้มแพร ต่อมาได้
เป็นหลวงสิทธิ์นายเวร

ตามประวัติ ปรากฏว่าท่านเป็นผู้หนึ่งที่ตระหนักถึงความสำคัญของชาติตะวันตก
 ที่จะมีต่อเมืองไทยในอนาคต ท่านได้สนใจศึกษาภาษาอังกฤษและวิชาการช่างต่อเรือแบบ
 ตะวันตก จนสามารถต่อเรือกำปั่นไว้ใช้ในราชการได้สำเร็จ เมื่อ พ.ศ. 2384 พระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนหลวงสิทธิ์นายเวรขึ้น
 เป็นจมื่นไวยวรนาถ หัวหมื่นมหาดเล็ก ต่อมาในปลายรัชกาลก็ได้เลื่อนเป็นพระยาศรี-
สุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก

ในรัชกาลที่ 4 เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา
 เจ้าพระยาพระคลังที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ) เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์
 ก็ทรงเลื่อนพระยาศรีสุริยวงศ์ ขึ้นเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าที่สมุหพระกลาโหม ได้
 รับตราศรพระขรรค์ดวงหนึ่ง หลังจากสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ถึงแก่อนิจกรรม
 พ.ศ. 2398 จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เลื่อนเป็นอัครมหาเสนาบดีเต็มตำแหน่ง

ตลอดรัชกาลที่ 4 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นบุคคลที่มีความสำคัญมากในการ
 บริหารปกครองประเทศ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวเปรียบเทียบ
 ว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเสมือนแม่ทัพแล้ว เจ้าพระยาศรี-
สุริยวงศ์ก็เป็นเสมือนเสนาธิการช่วยกันทำนุบำรุงมาตลอดรัชกาลที่ 4

ถึง รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ ที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ พระสังฆราชาและเสนาบดีจึงพร้อมใจกันแต่งตั้งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เมื่อ พ.ศ. 2411 จนกว่าจะทรงบรรลุนิติภาวะ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2416 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งท่านเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มีบุตรชายเพียงคนเดียวและได้รับราชการเป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ 5 สืบต่อจากท่านบิดา

สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ 5

1. เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) (ชากะ พ.ศ. 2371 - อสัญกรรม พ.ศ. 2431)

ท่านเป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กับท่านผู้หญิงกลิ่น เมื่อเยาว์วัยได้รับการศึกษาจากทั้งพระภิกษุสงฆ์ตามประเพณีนิยมของไทย และศึกษาเล่าเรียนภาษาอังกฤษจากมิชชันนารีอเมริกัน เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์เริ่มรับราชการในรัชกาลที่ 3 เป็นที่นายจันมีชื่อหุ้มแพรมหาดเล็ก¹

ถึงรัชกาลที่ 4 ได้เลื่อนเป็นจมนไวยวรรณ ท้าวหมื่นมหาดเล็ก พ.ศ. 2404 ท่านได้เป็นอุปทูตไปเจริญพระราชไมตรียังประเทศฝรั่งเศส ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2409 ท่านได้เป็นราชทูตพิเศษเดินทางไปเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศส เรื่อง เมอสีเออร์ โอบาเรต์กงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยามหาเหตุวิวาทกับรัฐบาลไทย จมนไวยวรรณเจรจาล่วงไปด้วยดี เมื่อกลับมาจากราชการครั้งนั้น ท่านจึงได้เลื่อนเป็นพระยาสุรวงศ์-

¹ ต่อมาตำแหน่งนี้ เรียกว่านายฉิ่งหุ้มแพร

ไวยวัฒน์จางวางมหาดเล็ก

ในรัชกาลที่ 5 ท่านได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหมเมื่อ พ.ศ. 2412¹ ท่านมีบุตรธิดาที่รับราชการสำคัญคือ พระยาประชากรวงศ์ (ชาย) เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต) เจ้าจอมจอมมารดาแพในรัชกาลที่ 5 ซึ่งได้รับสถาปนาเป็นเจ้าจอมพระประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ 6 มีพระเจ้าลูกเธอ 3 พระองค์ คือ พระองค์หญิงศรีวิไลกรมขุนสุพรรณภาควดี พระองค์หญิงสุวภักถวิไลพรหม และ พระองค์หญิงนิทรวรรณโรภาส ธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์อีกคนหนึ่งชื่อ ไหม้ ก็ได้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5 เช่นกัน มีพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ 3 พระองค์ คือ (พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ พระองค์หญิงอรอนกอรยกุยา และพระองค์เจ้าวิมลประยูรพันธ์ กรมหมื่นไชยากรัศวีโรภาส)

2. เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พน) (ชาติะ พ.ศ. 2363 - อสังกรรม

พ.ศ. 2444)

เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์นับเป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ 4 ถึงแม้ยังทรงผนวชอยู่ ท่านเป็นบุตรขุนไชยวารีเจ้าภาษีจากซ่ง เป็นข้าในกรมหมื่นอัปสรสุภาเทพ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อถึงวัยอันสมควรท่านได้เข้าศึกษาเล่าเรียนเขียนอ่านอักษรไทยและขอมแล้ววิชาเลขคณิตจากพระภิกษุสงฆ์ ณ วัดทองนพคุณตามประเพณีกุลบุตรไทย จากนั้นได้เรียนวิชาช่างและมีกหัตถ์ของเงินนากด้วยเครื่องน้ำกรคกับสังฆราชปาดแก้ว

ท่านเริ่มทำงานในโรงห่วยของพระยาศรีไชยบาล จึงมีความรู้เรื่องการภาษีอากรซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการทำราชการต่อไป เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จเสวยราชสมบัติทรงพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นายพุ่มเข้ารับราชการได้เป็นที่ขุนสมุทโศกรมหาดเล็ก เมื่อ พ.ศ. 2409 ได้เป็นข้าหลวงคุมของไทย

¹ บางครั้งเรียกท่านว่า เจ้าคุณทหาร

ไปแสดงในพิพิธภัณฑ์ ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส โดยคิดความคณะทูตที่มีเจ้าพระยา
สุรวงศ์ไวยวัฒน์เป็อครั้ง เป็นจมีนไวยวรนาดเป็นราชทูต เมื่อกลับจากราชการครั้งนั้น
เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ คงจะเห็นความสามารถของขุนสมุทโกรจร จึงไก่อกรายเรียน
สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงต์ กรายบังคมทูลขอให้ขุนสมุทโกรจร เป็นที่หลวงทิพ-
อักษร เสมียนตรากรมพระกลาโหม

ถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลวงทิพอักษรเสมียน
ตราไก่อเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระนรินทรราชเสนี ปลัดบัญชีกรมพระกลาโหม เมื่อ พ.ศ.
2417 เกิดเหตุขุนวายทางเมืองเชียงใหม่ ค้วยเจ้านายเชียงใหม่มีเรื่องยุ่งยากกับคน
ในบังคับอังกฤษเรื่องป่าไม้ จึงไปรคเกล้าฯ ถึงพระนรินทรราชเสนีเป็นข้าหลวงที่ 1
ไปประจำราชการ ณ เมืองเชียงใหม่ จักรราชการต่าง ๆ ให้ส่งบรียบคอบดง ปีต่อมา
ท่านไก่อเลื่อนเป็นพระยาเทพประชัน ปลัดกรมพระกลาโหม หากยังดำรงตำแหน่งข้าหลวง
เมืองลาวเฉียงจนถึงปี พ.ศ. 2424 ท่านจึงไก่อลงมารับราชการในกรมพระกลาโหมตั้งเดิม

พ.ศ. 2429 ท่านไก่อเลื่อนเป็นเจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกรมเกษมตราธิการ
เมื่อเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ถึงแก่อสัญกรรม พ.ศ. 2431 ท่านไก่อเป็นเจ้าพระยา-
พลเทพที่สมุทพระกลาโหมต่อมา พ.ศ. 2433 ท่านจำเป็นต้องไปจักรราชการ ณ เมือง
เชียงใหม่อีกครั้ง กิจการด้านกรมพระกลาโหมจึงไปรคฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงต์
(ชั้น มุนนาค) เป็นผู้รั้งราชการตำแหน่งสมุทพระกลาโหมจนถึง พ.ศ. 2435 เจ้าพระยา
พลเทพจึงกลับมารับราชการกรมพระกลาโหมตามเดิม และเมื่อยกกรมพระกลาโหม
ขึ้นเป็นกระทรวงกลาโหม ทรงพระกรุณาไปรคเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพลเทพฯ เป็น
เสนาบดีต่อมา

ภายหลังการปรับปรุงกระทรวงกลาโหม พ.ศ. 2437 ไก่อมีการเปลี่ยนแปลง
หน้าที่เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ทำให้ต้องรับภาระหนักหน่วงยิ่งขึ้น เหลือกำลังที่
เจ้าพระยาพลเทพซึ่งชรามากแล้วจะรับได้ จึงไปรคฯ ให้พระเจ้าน้อยยาแฉอเจ้าฟ้า
กรมขุนนริศรานุวัดติวงต์ เสนาบดีกรมพระคลังฯ เลื่อนเป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม

และยกเจ้าพระยาพลเทพเป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ เสนาบดีผู้ใหญ่ มีบรรดาศักดิ์นาม
ที่สมุหพระกลาโหมตามเดิม¹

เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์นี้ เป็นต้นสกุล ศรีไชยยันต์

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

¹จช. ร.5 ก. 1/9 ประกาศเปลี่ยนตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงกลาโหม
23 ธันวาคม ร.ศ. 113

ประวัติของ สมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้ศึกษากันกว่าจาก

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1

(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503)

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2

(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504)

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3

(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504).

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4

(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504)

ณัฐวดี สุทธิสงคราม 27 เจ้าพระยา (พระนคร : (พระนคร : โรงพิมพ์
แพร่การช่าง, 2510)

ณัฐวดี สุทธิสงคราม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ 2 เล่ม

(พระนคร : โรงพิมพ์เทพไพศาล, 2504)

ณัฐวดี สุทธิสงคราม สามเจ้าพระยา (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรอักษร,
2505)

ปิยนาด มุขนาค บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลมุขนาค
(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2520)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เรื่องตั้งเจ้าพระยา
กรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี้, 2512)

ประวัติ

นางสาว สุกัญญา บำรุงสุข เกิดวันที่ 29 ธันวาคม พ.ศ. 2498 ที่กรุงเทพมหานคร สำเร็จการศึกษาปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับ 1) สาขาวิชาประวัติศาสตร์จากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. 2520 และเข้าศึกษาต่อที่ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย ในปีเดียวกัน.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย